

ANETA WOJNAROWSKA

Dziecko i tekst literacki – o wartościach edukacyjnych literatury dla dzieci

Wstęp

Literatura stwarza człowiekowi możliwość zagłębienia się w innej, nowej dla niego rzeczywistości. Kreuje światy, przygody, bohaterów, którzy go poruszają, zachęcają do innego życia, skłaniają do refleksji nad sobą, innymi i najzwyczajniej w świecie bawią. Człowiek szuka w niej ucieczki, przygody, rozrywki, a także pomocy, wskazówek w życiu i mądrości. Ubodzy i bezradni byłibyśmy bez tego równoległego nam świata, do którego przepustkę ma każdy chętny. Owa dziedzina sztuki ma niebagatelne znaczenie dla rozwoju każdego człowieka. Poza posiadanymi wysokimi walorami estetycznymi, które zaszczepiają w każdym wrażliwość na piękno, jest przede wszystkim nosicielem wielu wartości. Powstała w drugiej połowie XVIII wieku w Europie i na początku kolejnego stulecia w naszym kraju oryginalna literatura dla dzieci dała również najmłodszemu odbiorcy i czytelnikowi możliwość partycypacji w odbiorze jakości literackich. Literatura dla dzieci postrzegana być może jako bezcenny materiał w pracy z dzieckiem, stwarzający nieograniczone możliwości we wprowadzaniu go w świat wartości.

Literatura dla dzieci czy literatura dziecięca? Dlaczego literatura osobna bądź literatura czwarta?

Podjmując refleksję nad istotą literatury skierowanej do najmłodszego odbiorcy, chciałabym rozpocząć od wyjaśnienia kilku kwestii terminologicznych. W literaturze przedmiotu uważny czytelnik bez trudu zauważy stosowane nie tylko nazewnictwo *literatura dla dzieci* lub *literatura dziecięca*, jak i określenia *literatura osobna* bądź *literatura czwarta*. Cztery powyższe terminy odnoszą się zawsze do literatury skierowanej do najmłodszego odbiorcy, w różny jednak sposób określają jej istotę. Pojęcia *literatura dla dzieci* oraz *literatura dziecięca* używane są wy-

miennie przez krytyków i badaczy literatury, co jest związane z ich zwyczajowym użyciem. Ryszard Waksmund, powołując się na autorytet Jerzego Cieślikowskiego i własne badania, formułuje tezę o nieuzasadnionym synonimicznym traktowaniu tych dwóch pojęć, mając na uwadze historyczny rozwój twórczości dla najmłodszych (Waksmund 2000: 6–7). Z historycznego bowiem punktu widzenia termin *literatura dla dzieci* określa literaturę stosowaną, przeznaczoną dla dzieci, która powstała w okresie poprzedzającym twórczość Marii Konopnickiej, czyli od połowy XVIII wieku do lat 80. XIX wieku. Mowa o licznych przekładach, skrótach, przeróbkach i adaptacjach tekstów uniwersalnych literatury europejskiej i polskiej oraz pierwszych tekstach adresowanych do dzieci, które posiadały jedynie wartość pragmatyczną, obfitując w dydaktyzm i pouczenia. Natomiast określenie *literatura dziecięca* odnosi się do warstwy estetycznej danego tekstu, w którym funkcjonuje określony rodzaj wyobraźni, języka i emocji właściwy dziecku. Jej narodziny wiążą się z postacią i twórczością Marii Konopnickiej, która obrała sobie za cel tworzenie liryki dziecięcej w literacki sposób, określając ją *poetyckim śpiewem z dzieckiem* (Kulickowska 1965: 144–145). Historycznie nazewnictwo to łączy się z dydaktyczną (*literatura dla dzieci*) bądź estetyczną (*literatura dziecięca*) funkcją i wartością tekstu literackiego, jednak fakt, że literatura przeznaczona dla najmłodszego odbiorcy powstała od czasów dwudziestolecia międzywojennego tworzona była i jest w estetycznej konwencji literatury dziecięcej i taka też literatura otrzymała właściwy jej status, toteż wymiennosc w stosowaniu w obecnych czasach powyższego nazewnictwa jest zrozumiała. Wiąże się z tym, że użycie terminu *literatura dla dzieci* zwraca uwagę na odbiorcę tekstu – dziecko, w odróżnieniu od młodzieży i dorosłego, a nie na jego funkcję dydaktyczną. Podkreśla głównie podmiotowość odbiorcy tekstu. Nie ulega jednak wątpliwości, że należy mieć świadomość historycznego znaczenia i pochodzenia tego pojęcia.

Jerzy Cieślikowski, zainspirowany poglądami Czesława Hernasa, literaturę dla dzieci określił mianem *literatury osobnej* oraz *literatury czwartej*. Otóż C. Hernas obok literatury narodowej, wysokiej (pierwszej) oraz literatury ludowej (drugiej) wyróżnił na prawach literatury osobnej literaturę brukową, którą nazwał trzecią. W ten sposób zanegował i odrzucił obiegową opinię o niższości literatury brukowej. Tezę tę uzasadnił tym, że o prawie bycia literaturą osobną przesądza spełnienie tekstów według norm poetyki własnej dyktowanej wewnętrznymi prawami oraz zewnętrznymi wymogami komunikacji kulturowej. Postulował również to, że bycie autorem tekstów brukowych nie oznacza braku talentu lub niespełnienia się na polu literatury wysokiej. Jest jednak świadomym przyjęciem przez artystę określonej postawy intelektualnej czy estetycznej (Cieślikowski 1985: 11–12). Takie samo stanowisko w kontekście literatury dla dzieci przyjął J. Cieślikowski, podejmując analizę nie tylko jej historii, ale także istoty i cech szczególnych. Jak postulował badacz, „(...) literatura ta rządzi się własnymi prawami, posiada własną poetykę form inicjalnych i gatunkowych, własny i pełny obieg komunikacyjny: wydawnictwa,

rynek, prasę, krytykę” (Cieślowski 1985: 12). Stąd też badacz określił ją mianem *literatury osobnej* oraz *literatury czwartej*.

Cechy literatury dziecięcej

Aspekt literacki tekstów dla dzieci wyznacza ich odrębność i umiejscawia je w kręgu literatury osobnej. Do najistotniejszych cech utworów określających dziś klasykę literatury dziecięcej należy zaliczyć: strukturę otwartą lub niegotową dzieła, wielopoziomowość, autokomunikację, synkretyzm, mobilność, autoteliczność oraz intersemiotyczność (Cieślowski 1985). W kontekście tekstów literatury przeznaczonej dla najmłodszego odbiorcy mówiąc o ich otwartej strukturze, chodzi o wielość możliwości aktywnego odbioru danego tekstu. Zdaniem J. Cieślowskiego

(...) dziecko przedłuża utwór literacki we własne mówienie czy poezjowanie, dokonuje jego translacji na język piktoralny lub obrzędowo-teatralny – „grając” nim. W ten sposób utwór nadany oficjalnie, stoi tylko u początku, jest rozrusznikiem wyobraźni. I to nie tylko utwór pojedynczy, szczegółowy, ale cała „literatura” (wiersze, bajeczki – przeczytane, opanowane pamięciowo) staje się ogólnym odniesieniem. I już staje się zbiorem sposobów, tematów, a nawet konwencji. Już i nazywanie, i opanowywanie świata nowo poznawanego odbywa się za pomocą tych pierwszych tekstów kultury (Cieślowski 1985: 179).

Dziecko kontynuuje poznany utwór w zabawie, rysunku, wyliczance, wielokrotnie odtwarza go i tworzy na swój sposób na nowo. Dlatego też podczas lektury należy stworzyć mu odpowiednie warunki, aby mogło się nim bawić lub jak postuluje Alicja Baluch, by mogło *wykonywać* go (Baluch 2011: 6).

Wielopoziomowość utworu wiąże się z tym, że dziecko w kontakcie z tekstem literackim odczytuje jego sens na jednym z możliwych poziomów. Wraz z dalszą lub ponowną, a także dojrzałszą jego lekturą może odnajdywać nowe, bogatsze, ukryte lub nieuświadomione dotąd dla niego sensy i znaczenia. Zdaniem Jolanty Ługowskiej

(...) celem czytelniczych powrotów do wybranych dzieł staje się nie tylko przeżycie tej samej radości i satysfakcji, które towarzyszyły pierwszemu kontaktowi ze znanymi utworami, lecz także odkrywanie w nich nowych znaczeń, odczytywanie wcześniej niezauważonych treści (Ługowska 1988: 166).

Autokomunikacja określa relację: dzieło – jego odbiór – odbiorca. Zdaniem J. Cieślowskiego (1985: 49) dla dziecięcego odbiorcy przekaz literacki (dzieło) staje się impulsem jego ekspresji, stąd też cechę tę określa jako „ekspresję odbioru” lub „ekspresję odbiorcy”. Dziecko w kontakcie z dziełem, odtwarzając go

lub tworząc na nowo poprzez czerpanie inspiracji z tematu utworu, motywów pojawiających się w nim czy samej postaci bohatera, np. w zabawie, rysunku, piosence czy wylizance, staje się jego nowym nadawcą a równocześnie wtórnym odbiorcą.

Z cechą otwartości tekstu literatury dziecięcej łączy się również cecha synkretyzmu i symultaniczności. Zdaniem J. Cieślukowskiego (1985: 232) „utwór dziecięcy jest tworem synkretycznym lub jest konstrukcją otwartą na synkretyczność i symultaniczność”. Jego odbiór realizuje się nie tylko (lub jednocześnie) poprzez aktywne słuchanie (słowo), ale również poprzez percepcję wzrokową (obraz), dźwięk, a także gest.

Z dotychczasowej analizy łatwo wywnioskować, że utwory dziecięce cechuje ruch, dzianie się. W ten sposób wydzielić należy kolejną cechę, jaką jest mobilność. Bez trudu odnajdziemy ją w kołysankach, wylizankach, utworach orientowanych na teatralizację tekstu. Generalnie dialog, który jest strukturą większości tekstów zabaw z dziećmi i zabaw samych dzieci, czyni utwór dynamicznym (Cieślukowski 1985: 67). Dialog ten występuje w reakcji na opowiadany czy prezentowany żywiołowo tekst.

Z założenia utwór *literatury dziecięcej* ukierunkowany jest na przeżywanie. Jego istotę stanowi pobudzenie sfery emocjonalnej odbiorcy. Stąd naturalną reakcją dziecka w kontakcie z tekstem jest nieświadome jego przeżywanie, czerpanie radości, zadowolenia, dobrego samopoczucia. Estetyka i piękno tekstów klasyki literatury dziecięcej, które bezpośrednio pobudzają emocjonalność dziecka, wpłynęły na ich obecny status i uznanie. Jak twierdzi J. Cieślukowski (1985: 52, 65, 66) owo naturalne i bezinteresowne dziecięce przeżywanie utworu jest samoistną zabawą. Badacz dodaje również, że ogromna część literatury adresowanej do dzieci, w większości ta uważana za najlepszą, wyszła z zabawy i zabawie służy. Zwraca również uwagę na to, że utwór literacki traktowany jako dzieło otwarte jest świadomie nastawiony na współudział odbiorcy. Jest więc w swoisty sposób zaproszeniem odbiorcy do zabawy. Tekst jest nie tylko zabawą, ale i jego kontynuacja odbywa się w późniejszej dziecięcej zabawie.

Opisane wcześniej cechy przeżywania i zabawowości tekstu dziecięcego wyznaczają w szerszym znaczeniu cechę i funkcję, jakimi są autoteliczność tekstu, czyli jego istnienie dla samego istnienia, przeżywanie go dla samego przeżywania, zabawa nim dla samej zabawy.

Zdaniem J. Cieślukowskiego (1988: 189) „literackość tekstów dla dzieci jest niczym Proteusz, gdyż stanowi go słowo, dźwięk, obraz i gest – każde z osobna i wszystkie naraz”. Ten metaforyczny sposób określenia literackości tekstów dziecięcych, które niczym starożytne bóstwo mają zdolność dowolnego zmieniania postaci, opisuje właściwość ich intersemiotyczności. Mówiąc innymi słowy, spójnego ich istnienia i bezproblemowego przekładania się w prezentacji.

Dziecięca lektura

Twórczość literacka świadomie przeznaczona dla dziecięcego odbiorcy ma stonkunkowo krótką historię. Zanim nasi rodzimi pisarze zaczęli się nią interesować i wpływać na jej rozwój, kontakt dziecka z rzeczywistością literacką odbywał się poprzez ustny przekaz literatury ludowej, która łatwo trafiała do jego wyobraźni. Stąd też folklor ludowy stał się istotnym źródłem inspiracji autorów dziecięcych. Drugie źródło lektury dziecka stanowiły liczne przekłady, skróty, przeróbki i adaptacje tekstów uniwersalnych literatury europejskiej i polskiej oraz przekłady pierwszych tekstów literatury europejskiej dla dzieci. Pierwsi polscy pisarze świadomie tworzący dla dzieci to Klementyna z Tańskich Hoffmanowa i Stanisław Jachowicz. Ich twórczość stanowiła jednak literaturę stosowaną o funkcjach i wartościach pragmatyczno-dydaktycznych bez większych ambicji artystycznych. Nową jakość i znaczenie twórczości dla dzieci nadała M. Konopnicka, tworząc artystyczną poezję dla dzieci i opowiadając się za nią. Prawdziwy jednak rozwój literatury przeznaczonej dla najmłodszego odbiorcy przypadł na epokę dwudziestolecia międzywojennego. Okres ten to nie tylko bujny rozkwit poezji nurtu folklorystycznego, liryki świata dziecięcego i poetyckiej szkoły wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy. To również czas rehabilitacji i rozwoju baśni oraz powstania twórczości scenicznej dla dzieci. Warto zwrócić uwagę za R. Waksmundem (2000: 7) na to, że w procesie historycznym „poezja i baśń stały się głównymi obszarami beletrystyki pozwalającymi dziecku partycypować w odbiorze niezdominowanych przez dydaktyzm jakości literackich”.

Zdaniem A. Baluch (2005: 14) „(...) literacka przygoda dziecka zaczyna się na długo przedtem, nim odwróci ono pierwsze kartki kolorowej książeczki”. W tej niesamowitej podróży w głąb nowej i fascynującej rzeczywistości towarzyszą mu początkowo rodzice, opiekunowie, a także nauczyciele i to na nich spada obowiązek właściwego doboru dziecięcej lektury oraz właściwego z nią kontaktu (Baluch 2005). Istotne jest, aby dziecko w odpowiednim czasie miało kontakt z utworami korespondującymi z jego aktualnymi potrzebami rozwojowymi, emocjonalnymi i społecznymi. Zdaniem badaczki dziecko powinno rozpocząć swoją literacką przygodę od kołysanek (wyliczanek, piosenek i zagadek) poprzez bajeczki z morałem lub bez, krótkie historyjki z życia, opowiadanka aż po baśnie magiczne i literackie (Baluch 2011: 12; 2005: 6; 2008: 9, 161).

Pierwszym z utworów, które napotyka na swojej drodze już noworodek jest **kołysanka**. To utwór, „który najbardziej i w sposób naturalny odpowiada potrzebom ciała i psychiki dziecka” (Baluch 2005: 15). Jest ona również jednym z najstarszych gatunków literackich wywodzących się z folkloru ludowego. To jednocześnie pierwszy utwór poetycki, z którym spotyka się każdy człowiek. Zdaniem J. Cieślukowskiego kołysanka jest kompozycją bajki i refrenu zharmonizowanych z ruchem rąk lub kolebki. Jest piosenką. Obok kołysanki badacz wyróżnił bajeczkę

i wylizankę jako podgatunki wiersza dziecięcego. Rodowód **bajeczki** wywodzi się z baśni magicznej i bajki zwierzęcej, z których, jak uważa A. Baluch (2005: 22), zaczerpnęła ona „elementy fantastyki, magiczności, alegorii i dydaktyzmu, a dodała humor sytuacyjny i językowy”. Zdaniem J. Cieślukowskiego bajeczka stanowi najczęściej rozwinięcie przysłowia czy powiedzenia. Jej bohaterami są zwierzęta, warzywa, zabawki obdarzone nie tylko szczególnymi cechami charakteru, ale też urody. Postaci te nie naśladują lub przedrzeźniają innych, są realistyczne, a ich istotnymi cechami są optymizm i komizm (Cieślukowski 1985: 75). Świat bajeczki dziecięcej to rzeczywistość najbliższa dziecku – jego pokój, miejsca znane i budzące zaufanie – a inicjatorem magicznej przygody jest najzwyczajniejszy, niebudzący żadnych podejrzeń przedmiot. Bajeczka odgrywa istotną rolę w emocjonalnym przygotowaniu małego odbiorcy do lektury tekstów fantastycznych o bardziej skomplikowanej strukturze (Ługowska 1988: 23).

Wylizanki stanowią pewne postępowanie magiczne łączące w sobie ruch i słowo. Ich zasadniczą funkcją jest porządkowanie. Również zagadka zaliczana jest do konstrukcji wylizankowych, posiada ona jednak określony ładunek intelektualny (Cieślukowski 1985: 107–108; Baluch 2005: 18). Wylizanki wywodzą się z obfitującego w takie formy ekspresji folkloru ludowego. Niestety we współczesnych czasach odnotowuje się ich zanik.

Niezwykle istotne znaczenie dla rozwoju emocjonalnego, osobowościowego i intelektualnego dziecka mają **baśnie**. Na ich lekturę musi jednak nadejść odpowiedni moment. Baśnie przez długi czas w historii literatury uważane były za gatunek szkodliwy i niepożądany dla dziecka z racji irracjonalnych treści, które przekazywały. Stosunek do tych tekstów zaczął się stopniowo zmieniać od czasów romantyzmu, który stał się okresem rehabilitacji oraz bujnego rozkwitu baśni ze względu na ideały epoki, które naturalnie wpisywały się w poetykę i strukturę tego gatunku. Istotne w rozważaniach na temat baśni jest rozróżnienie i opisanie dwóch zasadniczych jej odmian, z których każda ma inne znaczenie, a także pełni różne funkcje w percepcji jej odbiorcy oraz czytelnika. Są to ludowe bajki magiczne zwane **baśniami ludowymi** (*Volksmärchen*) oraz **baśnie literackie** (Kuliczewska 1965)¹ (*Kunstmärchen*), które kolejno pochodzą z klasycznego repertuaru baśni braci Jakuba i Wilhelma Grimmów (ludowe) i baśni Hansa Christiana Andersena (literackie).

Baśnie ludowe wywodzą się z ludowej tradycji narracyjnej. Stanowią spisane, znane od najdawniejszych czasów fabuły najczęściej pojawiające się w folklorystycznym przekazie ustnym. Posiadają określoną budowę morfologiczną (Propp 1976). Charakteryzuje je typowa dla ludu prosta i kontrastowa etyczność i moralność. Istotne znaczenie dla zrozumienia wartości baśni ludowych miało dzieło znanego psychiatry dziecięcego Brunona Bettelheima *Cudowne i pożyteczne*.

¹ W literaturze przedmiotu znaleźć można również terminy: baśń artystyczna, baśń nowoczesna, nowoczesna fantastyka, fantasy.

O *znaczeniach i wartościach baśni*. On to polecał lekturę baśni dzieciom, gdyż uważał je za teksty niezbędne do ich rozwoju. Zdaniem badacza baśnie docierają do ukrytych lęków, kompleksów i głębokich pragnień małego człowieka. Pełnią przede wszystkim funkcję terapeutyczną, czyli funkcję współczesnego *katharsis*. Alicja Baluch, poddając interpretacji tytuł pracy B. Bettelheima, uznała, że:

(...) cudowność baśni polega na tym, że przemawiają językiem wyobraźni, obrazów, w których ucieleśniają się różne fantazje życzeniowe i lękowe dziecka. Z kolei są one pozytywne, gdyż uwalniają dziecko od chaosu emocji, pomagają mu uporządkować sprzeczne uczucia oraz wspierają doznanie ulgi i oczyszczenia (Baluch 2005: 30–32; 1998: 24–32).

Warto więc zacytować słowa samego badacza piszącego, że:

(...) kiedy wszystkie fantazje życzeniowe dziecka zostają ucieleśnione w postaci dobrej wróżki, wszystkie jego pragnienia niszczycielskie w postaci złej czarownicy, wszystkie lęki w postaci żarłocznego wilka, wszystkie wskazania świadomości w postaci mądrego czarodzieja, cały zazdrosny gniew w postaci zwierzęcia wydziubującego oczy zaciekle rywalom – wówczas dziecko może w końcu zacząć porządkować swoje sprzeczne tendencje wewnętrzne (Bettelheim 1985: 137).

Baśń literacka, cytując za J. Ługowską (1988: 97),

(...) charakteryzuje się dążeniem do oryginalności i niezależności opowiadania od wzorca morfologicznego bajki ludowej przy zachowaniu wybranych elementów składających się na ponadindywidualny repertuar obrazów i motywów charakterystycznych dla tego gatunku.

W podobny sposób o istocie tego gatunku pisze R. Waksmund. Jego zdaniem:

(...) baśń literacka zmierza do transformacji fabularnych polegających na rozbudowaniu akcji o nowe szczegóły, pogłębieniu charakterystyki działających postaci, nasyceniu narracji elementami języka zindywidualizowanego oraz ustanowieniu świata wartości wykraczającego bogactwem poza naiwną świadomość ludową. Może ona sięgać zarówno do tradycyjnych wątków ludowych, jak i tworzyć własne obszary fantastyki, niepowtarzalne kreacje bohaterów, odrębny zespół wartości i niestereotypowy styl narracji, wchodząc w związki z innymi gatunkami i konwencjami (Baran 2006: 15–16).

Baśń literacka jest więc autorską kreacją danego pisarza, który może korzystać i często korzysta z wzorca morfologicznego bajki ludowej, wzbogacając go jednak o liczne elementy. Świat etyczny i moralny baśni literackiej nie jest już taki prosty, oczywisty i kontrastowy jak w baśni ludowej, często prezentuje złożone oraz skomplikowane dylematy egzystencjalne. Myślę, że warta zacytowania będzie również obszerna definicja Zbigniewa Barana, która w wyczerpujący sposób opisuje istotę tego gatunku. Otóż zdaniem badacza:

(...) baśń literacka to artystyczny autorski utwór – narracyjny (epicki), pisany zazwyczaj prozą, o większych lub mniejszych związkach z folklorem, którego zakładanym

adresatem – przy uwzględnieniu wielowarstwowości, a zarazem wieloznaczności treści i problematyki – mogą być dorosły i/lub dziecko, a którego dominantami są: [1] kosmologiczna (mityczna), a zarazem magiczna wizja Wszechświata, zawierająca w sobie przedstawiane w sposób symboliczno-/alegoryczno-metaforyczny mądrościowe prawdy egzystencjalne i problemy etyczne, [2] animizacja i personifikacja świata przedstawionego, a zwłaszcza antropomorfizacja świata przyrody, [3] język (uniwersalnych) symboli, metafor i aluzji jako odmiana artystycznego języka baśni, a także [4] magiczność słów i liczb jako wyróżnik baśniowej magii, [5] synkretyzm ideowy, synkretyzm czasów i przestrzeni, synkretyzm motywów, wątków i stylów literackich zaczerpniętych z różnych konwencji i uniwersalizacja filozoficznych podtekstów dotyczących człowieka w ogóle i jego życia. Nadto dodatkowymi dystyngtywnymi cechami baśni mogą być (ale nie muszą): [6] cudowność (odróżniona od fantastyki, jak również od cudowności religijnej) jako kategoria estetyczna, [7] cudowne (często nadprzyrodzone) narodziny i niemniej cudowne (a niekiedy wielokrotne) metamorfozy baśniowego herosa oraz [8] cudowne metamorfozy innych postaci (baśniowych): ludzi, zwierząt, roślin, wreszcie (choć niekoniecznie) [9] tryumf dobra nad złem, wynikający z obowiązków norm moralnych i z faktu, iż baśń literacka jest „formą” pozytywnego myślenia (Baran 2006: 17–18).

Interesujące spojrzenie Z. Barana na baśń literacką jako na artystyczny traktat filozoficzny ma istotne znaczenie z punktu tematu artykułu, gdyż zainteresowania tego badacza kierują się przede wszystkim ku filozoficznemu aspektowi świata baśni literackich, a zwłaszcza podkreślonej przez niego sfery wartości. Każda baśń literacka podejmuje problemy ludzkiego poszukiwania: samego siebie, sensu egzystencji, prawdy, piękna i dobra oraz wiary, nadziei i miłości. Po drugie ukazuje uniwersalne, ogólne prawdy o człowieku i o świecie. W przeciwieństwie natomiast do baśni ludowych problematyka moralna ukazywana w baśniach literackich ma często subtelne zabarwienia i bywa pozornie dwuznaczna. W ten sposób zaspokajają odwieczne zainteresowania człowieka samym sobą i istotą własnej egzystencji (Baran 2006). Baśń literacka stara się więc odpowiedzieć na pytanie: „Jak człowiek powinien postępować w życiu?”, ukazując trudy zmagania się z nim poprzez postać głównego bohatera. Porusza całą gamę ludzkich problemów, z których rozwiązanie każdego wiąże się z odpowiedzialną i dojrzałą postawą jednostki.

Wartości edukacyjne literatury dla dzieci

Pisanie o wartościach edukacyjnych literatury dla dzieci jest zadaniem niezwykle trudnym, ponieważ odnosi się do ogromnej liczby tekstów. Stąd też moja syntetyczna i w pewien sposób subiektywna analiza nie ustrzeże się zapewne uproszczeń i uogólnień. Każde dzieło sztuki, w tym dzieło literackie, jest przede wszystkim nośnikiem pewnych wartości. Cytując za Władysławem Stróżewskim (1986: 35), „(...) adekwatna ocena dzieła sztuki wymaga przede wszystkim zdania

sobie sprawy z wartości, jakie w nim występują lub jakie dzięki niemu stają się nam dostępne”. W związku z powyższym, teksty należące do kanonu literatury dziecięcej mogą i powinny być wykorzystywane w pracy z dzieckiem do wprowadzania go w świat wartości. Szczególne walory estetyczne tekstów dla dzieci oddziałują na sferę emocjonalną ich odbiorcy. Natomiast wartości edukacyjne tych utworów odnoszą się do sfery wartości etycznych i moralnych oraz do sfery intelektualnej. Literatura adresowana do najmłodszego odbiorcy wpływa więc na jego sferę emocjonalną, estetyczną, moralno-społeczną i poznawczą. Teksty literatury dla dzieci w szczególności sposób oddziałują na emocjonalność dziecka, stąd też przyciągają jego uwagę, pobudzają ciekawość i zachęcają do przeżycia fascynującej literackiej przygody. Jak twierdzi Joanna Papuzińska (1996: 8–9):

(...) doznania uczuciowe są potężnym motorem sięgania po lekturę (zarówno u dorosłych, jak i u dzieci), a ludzie czytają dlatego, że chcą wzruszać się i lękać, rozpaczać i współczuć, oburzać i tryumfować, zdumiewać i cieszyć.

Powołując się na stworzoną przez J. Cieślikowskiego ludyczną teorię literatury, estetyka owych utworów najczęściej służy zabawie dziecka i przenoszona jest do niej, będąc impulsem do zaspokajania jego osobistych potrzeb, które realizuje poprzez aktywność ludyczną. Potrzeby dziecka zmieniają się oczywiście wraz z wiekiem, rozwojem i jego indywidualną wrażliwością, stąd też najmłodszy odbiorcy sięgają w poszczególnych okresach do różnych gatunkowo utworów – takich, które najlepiej odpowiadają ich aktualnym potrzebom. Oddziaływanie na emocje jest równocześnie oddziaływaniem na psychikę, najczęściej nieświadomym w przypadku dziecka. Tak więc walory artystyczne utworów dla dzieci, a w szczególności baśnie ludowe mają wartość terapeutyczną bądź psychoterapeutyczną. Zdaniem B. Bettelheima (1985):

(...) dziecko, żeby mogło sobie poradzić z psychologicznymi problemami wzrastania, takimi jak: zawody narcystyczne, dylematy edypialne, rywalizacja między rodzeństwem, uwolnienie się od zależności dziecięcych, osiągnięcie poczucia własnej odrębności osobowej i własnej wartości oraz poczucia powinności moralnych, musi mieć możliwość rozumienia tego, co dzieje się w jego świadomym „ja”, tak, żeby mogło sobie radzić również z tym, co dzieje się w jego nieświadomości. Taką możliwość stwarzają dziecku baśnie ludowe, gdyż poddają mu obrazy i obszary wyobraźniowe, które kształtują jego własne fantazje na jawie i dzięki którym może porządkować targane nim emocje i nadawać kierunek swojemu życiu.

Wysokie wartości estetyczne tekstów literatury dla dzieci zaszczepiają w dziecku wrażliwość na piękno i artyzm. Przyczyniają się do wyrabiania już przez najmłodszego czytelnika gustu literackiego. Wpływają na tworzenie się i rozwijanie osoby świadomie czerpiącej z kultury literackiej, chętnie sięgającej po dzieła wymagające refleksji, pełniejszego zaangażowania emocjonalnego i intelektualnego, czyli postawy, o jaką postuluje współczesna pedagogika (Leszczyński 1985).

Wartości artystyczne tekstów dla dzieci rozwijają również fantazję i twórcze myślenie dziecka – kompetencje tak bardzo postulowane i cenione w obecnych czasach. Warto podkreślić twierdzenie B. C. J. Lievegoeda (1993: 50–51), że „twórcza fantazja, która wychodzi z duszy dziecka ku światu zewnętrznemu i świat ten przekształca zgodnie z wewnętrznymi potrzebami, karmi się opowiadaniem i baśnią”. Stąd badacz ten polecał opowiadanie baśni małym dzieciom zwłaszcza w okresie najbujniejszego rozkwitu ich twórczej fantazji, czyli około 5. roku życia.

W bardzo analityczny sposób wartości edukacyjne literatury dla dzieci można określić jako przedstawianie i przekazywanie czytelnikowi wiedzy o: człowieku, ideach i ideałach, światopoglądzie, postawach etycznych i estetycznych. Przekazywanie również wiedzy o świecie tym bliższym i dalszym pod względem historycznym, geograficznym i kulturowym (Kowalewska 2005: 59). Nosicielami tych wartości są nie tylko bohaterowie utworów (w szczególności baśni literackich), ale ogólnie cały świat przedstawiony i jego szczególna autorska kreacja. Mały odbiorca zapoznaje się z różnymi problemami natury etycznej i moralnej w sposób pośredni poprzez przeżywanie tekstu utworu, a nie ich osobiste doświadczanie. Świat literacki utworu dziecięcego niekoniecznie odzwierciedla w sposób realistyczny świat rzeczywisty, tym bardziej gdy pełno w nim magii, zdarzeń i postaci irracjonalnych, zawsze jednak koresponduje ze światem rzeczywistym. Nie odzwierciedla go, ale stanowi, jak twierdzi Henryk Markiewicz, pewien jego „znakowy model” (Kowalewska 2005: 58), czyli staje się realnymi problemami, które są modelami pewnych ogólnych prawd i wartości. Odnosi się to zarówno do sfery moralności, jak i naukowych praw rządzących światem. W sferze rozwoju intelektualnego kontakt z literaturą poszerza horyzonty myślowe odbiorcy i czytelnika, uczy go analitycznego myślenia, wyciągania wniosków, uogólniania oraz oceniania działań innych, a przez to także własnego postępowania. Literatura kształtuje postawy otwartego umysłu, pomaga w odkrywaniu, budowaniu i rozwijaniu tożsamości, „ja” idealnego i osobowości dziecka poprzez dostarczanie mu modeli postępowania. Problemy przedstawione w utworach dla dzieci są najczęściej zagadnieniami natury etycznej i moralnej, które wymagają zajęcia określonego stanowiska bazującego na własnych przekonaniach bohaterów, ich ideałach oraz kodeksie postępowania. Dotyczą kwestii kontrowersyjnych, życiowych i przeważnie blisko odzwierciedlających rzeczywiste problemy, z jakimi styka się lub będzie się stykał młody odbiorca. Treści utworu literackiego pobudzają odbiorcę do refleksji, do ocen moralnych, do określenia własnego systemu wartości i światopoglądu etycznego (Kowalewska 2005). Nieocenioną rolę w tym zakresie odgrywa postać bohatera literackiego, z którym dziecko utożsamia się uczuciowo, a w konsekwencji naśladuje jego postępowanie. Zdaniem Krystyny Kulickowskiej (1965: 109):

(...) bohater literacki jest nosicielem wartości proponowanych przez autora – wartości poznawczych, poszerzających widzenie świata i ludzi, wartości moralnych, wskazujących drogi wyboru moralnego, i emocjonalnych, kształtujących wrażliwość.

Alicja Baluch dodaje do tego, że jest on istotnym stymulatorem rozwoju osobowości dziecka, gdyż – jak uważa badaczka –

(...) dziecko poszerza świadomość odczuwania – siebie i świata, zaspokaja w ten sposób niejasne jeszcze dla niego potrzeby psychiczne związane z własną, niedoroślą, ale jakże bardzo ludzką egzystencją. Poziom rozwoju osobowości jest wynikiem długotrwałej pracy wychowawczej związanej przede wszystkim ze świadomością samorozwoju, a literatura jest jednym z podstawowych czynników konstytuujących własny świat wartości dziecka (Baluch 1994: 77).

Poznanie przez dziecko prezentowanej mu w literaturze moralności ewoluje od uproszczonych i bardzo kontrastowych jej form do złożonych i skomplikowanych dylematów egzystencjalnych człowieka, co jest wynikiem specyfiki rozwoju dziecka, jego zainteresowań literackich i sympatii kierowanych ku poszczególnym bohaterom. Zdaniem A. Baluch (1994: 72–78) proces ten przebiega od zainteresowań zwierzętami z książeczek obrazkowych, w których prezentowany jest tylko ich wygląd i podstawowe funkcje, do fascynacji bohaterem będącym *mimetycznym obrazem postaci realnych*.

Podsumowanie

Podjęłam refleksję na temat literatury dla dzieci i jej miejsca w procesie wychowania i nauczania dziecka. Określenie istoty literatury skierowanej do najmłodszego odbiorcy i czytelnika nastęrcza wiele trudności i obfituje w mnogość wyjaśnień. Ten niezwykle interesujący obszar literatury opływa w bogactwo terminologiczne. Pojęcia, takie jak: literatura dla dzieci, literatura dziecięca, literatura osobna i literatura czwarta, choć mogą być traktowane synonimicznie, dokonują każdorazowo pewnej jej specyfikacji. Literaturę tę cechuje: struktura otwarta lub niegotowa dzieła, wielopoziomowość, autokomunikacja, synkretyzm, mobilność, autoteliczność (przeżywanie, zabawowość) oraz intersemiotyczność. Owe konstytutywne cechy literatury dla dzieci odnajdujemy w gatunkach najczęściej przez nią uprawianych, czyli w wierszu dziecięcym, bajeczkach z morałem lub bez, krótkich historyjkach z życia, opowiadankach oraz baśniach ludowych i literackich.

W części poświęconej wartościom edukacyjnym literatury dziecięcej starałam się wskazać jej wpływ na sferę emocjonalną, estetyczną, moralno-społeczną i poznawczą dziecka. Poprzez kontakt z literaturą dziecko uwrażliwia się na piękno i artyzm. Zdobywa wiedzę o człowieku – jego: ideach, ideałach, światopoglądzie, postawach, ogólnych prawdach o życiu, postulowanych wartościach. Zdobywa również wiedzę o świecie bliższym i dalszym – jego kulturze, historii, geografii. Poza tym kontakt z literaturą rozwija dziecięcą fantazję i twórcze myślenie, uczy wyciągania wniosków, uogólnień, oceniania postępowania własnego i innych. Roz-

wija postawę otwartego umysłu odbiorcy, poszerza jego horyzonty myślowe oraz pozwala dziecku na odkrywanie, budowanie, a także rozwijanie własnej tożsamości i osobowości. Nie należy jednak zapominać o tym, że

(...) waga emocjonalnych doznań literackich może się okazać znacznie istotniejsza dla rozwoju osobowości dziecka, jego zdolności do komunikowania się z innymi ludźmi, zdolności do przezwycięzania cierpień i nieuniknionych trudności niżli czerpana z literatury pięknej wiedza czy informacje (Papuzińska 1996: 14).